

Крамченкова В. О.
*доктор психологічних наук,
професор кафедри психології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди*

Чепелева Н. І.
*аспірантка кафедри психології
Харківського національного педагогічного університету
імені Г. С. Сковороди,
викладачка кафедри соціології та психології
Харківського національного університету внутрішніх справ*

ПОДРУЖНІ КОНФЛІКТОГЕНИ ЯК ОЗНАКА СІМЕЙНОЇ КРИЗИ НА РІЗНИХ ЕТАПАХ ЖИТТЄВОГО ЦИКЛУ СІМ'Ї

MARRIAGE CONFLICTOGENS AS A SIGN OF A FAMILY CRISIS AT DIFFERENT STAGES OF THE FAMILY LIFE CYCLE

У статті розглядаються питання реакцій подружжя на конфліктні ситуації на різних етапах життєвого циклу сім'ї, що є доцільним в контексті аналізу, вирішення та профілактики конфліктних ситуацій і взаємодії, прогнозування шляху розвитку сімейної системи та розробки програм психологічного супроводу. Мета полягає в аналізі реакцій подружжя на конфліктні ситуації на різних етапах життєвого циклу сім'ї за умов переживання сімейної кризи. Емпіричне дослідження було проведене на виборці подружніх пар різних вікових груп і різних сфер діяльності, на різних етапах розвитку сімейної системи. Результати здійсненого теоретичного та емпіричного аналізу дозволяють зробити висновок, що реакції подружжя на конфліктні ситуації зі збільшенням стажу сімейного життя змінюються від активно-позитивних, через негативні до пасивних за більшістю сфер життєдіяльності сім'ї. Домінування позитивних реакцій на початку сімейного життя (до 3-х років) пов'язано із позитивними очікуваннями та новизною сімейних стосунків. Переважання негативних реакцій у конфліктних ситуаціях на середньому етапі розвитку сімейної системи (3-10 років) пояснюється прагненням до активного усунення протиріччя при зіткненні інтересів і очікувань, зокрема через конфліктну взаємодію. Пасивні реакції у сімей з великим стажем (від 10 років) пов'язані із стереотипними конфліктами, з усталеними очікуваннями та динамікою сімейної взаємодії.

Тобто, провідні конфліктогени відбивають завдання розвитку сім'ї на відповідних етапах життєвого циклу. Основними конфліктогенами для молоді сім'ї виступають адаптаційні протиріччя пов'язані з вихованням дітей та ситуації неузгодженості норм поведінки. Для сім'ї зі стажем 3-10 років більшість сфер сімейного життя мають явну конфліктогенність; для зрілих сімей (більше 10 років) з підвищенням ригідності сімейної системи лівова частка конфліктогенів набувають прихованого характеру.

Ключові слова: сімейна система, сімейна криза, конфліктні та стресові ситуації подружжя, розвиток подружжя, адаптація подружжя, конфліктогени, сімейний стаж.

The article considers the study of spouses' reactions to conflict situations at different stages of the family life cycle in times of family crisis, which is appropriate in the context of analysis, resolution and prevention of conflict situations and interaction, forecasting the family system and developing psychological support programs. family crisis. The purpose of the study is to analyze the reactions of spouses to conflict situations at different stages of the family life cycle in times of family crisis. The empirical study was conducted on a sample of married couples of different ages and different fields of activity, at different stages of development of the family system. The results of theoretical analysis and empirical research allow us to conclude that in times of family crisis, spouses' reactions to conflict situations with increasing family life change from active-positive, through negative to passive in most areas of family life. The dominance of positive reactions at the beginning of family life (up to 3 years) is associated with positive expectations and novelty of family relationships. The predominance of negative reactions in conflict situations at the middle stage of development of the family system (3-10 years) is explained by the desire to actively eliminate the contradiction in the conflict of interests and expectations, in particular through conflict interaction. Passive reactions in families with long experience (over 10 years) are associated with stereotypical conflicts, established expectations and the dynamics of family interaction.

Leading conflictogens reflect the challenges of family development at the appropriate stages of the life cycle. The main conflicts for young families are adaptive contradictions related to the upbringing of children and situations of inconsistency of norms of behavior; for a family with 3-10 years of experience, most areas of family life have a clear conflict; for mature families (more than 10 years) with increasing rigidity of the family system, most conflictogens become latent.

Key words: family system, family crisis, conflict and stressful situations of spouses, development of spouses, adaptation of spouses, conflict genes, family experience.

Постановка проблеми. Проблема сімейних конфліктів не втрачає своєї актуальності. Адже саме сімейні конфлікти є зазвичай причиною сімейних розлучень, втрати ваги інституту шлюбу. За даними

Міністерства юстиції України за останні 30 років кількість шлюбів зменшилася у 3 рази. У 2020 році було офіційно зареєстровано 167,9 тисяч шлюбів, тоді як в 1991 році – 493 тисячі. Кількість розлучень

щороку зменшується, проте не так швидко, як кількість шлюбів. У 2020 – 119253, а в 1991 році розлучилося 200810 пар [21].

Найчастіше розлучення відбуваються саме у кризові моменти подружнього життя, причинами розлучень стають подружні конфлікти через підвищені вимоги до партнера, недостатньо розвинене почуття обов'язку в одного з партнерів, проблеми у порозумінні зі старшим поколінням, питання пов'язані з побутом і вихованням дітей, невідповідність очікувань, недовіра і ревності, нещирість стосунків, фінансові труднощі.

Психологічні дослідження з питань аналізу, вирішення та профілактики конфліктних ситуацій і взаємодії сприяють накопиченню нових сучасних методів психотехнологій, що позитивно впливає на збереження рівноваги сімейної системи, встановленню близьких взаємин і взаєморозуміння в сім'ї, отже дозволяють розробити рекомендації подолання сімейної кризи та програми психологічної допомоги кризовим сім'ям.

Таким чином, аналіз конфліктогенів у різних сферах сімейного життя є доцільним у контексті успішного подолання основних нормативних сімейних криз, що відбуваються на відповідних етапах життєвого циклу сім'ї.

Аналіз останніх публікацій. Дослідження сімейних конфліктів є однією з найбільш розроблених проблем сімейної психології. Докладно розглядаються причини конфліктів (В. Левкович і О. Зуськова, В. Сисенко) [8; 13], форми конфліктної взаємодії у міжпоколінних конфліктах (Л.Е. Зотова) [4], зв'язок конфліктної поведінки подружжя із внутрішньоособистісним конфліктом та психологічними захистами (О.С. Кочарян) [5] та знаходження шляхів їх вирішення (О.М. Волкова) [2].

За аналізом досліджень природи сімейного конфлікту представлено В.О. Крамченковою сімейний конфлікт обумовлюється розумінням сім'ї як суперечливої структури – сім'я як соціальна група прагне балансу, але структурно схильна до конфлікту. Отже, сімейний конфлікт є природною частиною життя сім'ї, що відображає неминучі суперечності у сімейних стосунках, необхідність постійного вирішення розбіжностей між індивідуальними та сімейними інтересами [7].

Відповідно до підходу «розвитку життєвого шляху сім'ї» (девелопменталістський) сім'я – це структура, що змінюється, має нормативну динаміку сімейних трансформацій, що обумовлена проходженням стадій життєвого циклу сім'ї. Ключовими категоріями підходу є стадії розвитку сім'ї, переходи з одного етапу на інший, завдання розвитку, сімейний життєвий шлях. У психології існує багато періодизацій життєвого циклу сім'ї за різними ознаками. Критеріями для стадіального розподілу виступають різні показники: наявність або відсутність дітей і їх вік; вік подружжя; стадії розвитку шлюбу; зміни окремих функцій сім'ї; зміни структури сім'ї; зміни способів внутрішньосімейної комунікації, сімейні кризи та ін. Макродинаміка сімейного функціону-

вання характеризується у категоріях сімейної еволюції етапів життєвого циклу, криз переходу від одного етапу до наступного, пов'язаних із опором сімейної системи змінам, травматичними подіями у сімейній історії [7].

У психології виділяють два типи сімейних криз: нормативні або кризи розвитку – ті, через які проходить практично кожна подружня пара, і ненормативні, пов'язані з негативними подіями, які трапляються не у всіх сім'ях [10]. Переживання сімейної кризи будь-якого типу вимагає від сім'ї напруження адаптаційних механізмів та вибудовування нових стандартів взаємодії. Відповідь сімейної системи на ситуацію, що потребує адаптаційних змін може виявлятися в активізації гомеостатичних процесів, що спрямовані на підтримку усталеного стану системи; у підвищенні (зменшенні) функціонального рівня сімейної системи; у підвищенні жорсткості сімейних меж задля обмеження інформаційного обміну; у спробах змінити оточення (за рахунок соціальних трансформацій або пошуку сприятливого оточення) [7].

В рамках нормативних криз, на думку Качанової О.І. розбіжності в сучасних сім'ях відбуваються з певних причин в залежності від стажу сім'ї: сварки і конфлікти, пов'язані з поділом домашньої праці, найчастіше бувають в сім'ях зі стажем 3-10 років; розбіжності з фінансових питань і з приводу виховання дітей виникають в шлюбах, тривалість яких 6-20 років; сексуальні проблеми переживають подружжя, які живуть разом 6-15 років.

В теорії ненормативних криз причини конфліктів пов'язують з незгодою чи несправедливістю розподілу праці в сім'ї, різного розуміння прав і обов'язків, недостатнього внеску одного з подружжя в домашню працю і самообслуговування. Іншими словами в сім'ї виникає рольовий конфлікт. Він найчастіше проявляється як: 1) конфлікт рольових образів, що пов'язаний з неправильним їх формуванням у одного або кількох членів сім'ї; 2) міжрольовий конфлікт, при якому протиріччя закладено в протилежність рольових очікувань, що виходять з різних ролей. Такого роду конфлікти спостерігаються часто в багатопокілінних сім'ях, де подружжя другого покоління одночасно є і дітьми і батьками і повинні відповідно поєднувати протилежні ролі; 3) внутрішньорольовий конфлікт, при якому одна роль включає в себе суперечливі вимоги [12].

В.П. Шейнов, узагальнюючи причини сімейних криз, вказує, що непередготовленість до шлюбу це основний фактор і причина розлучень (42%). Вона проявляється в неувважності один до одного, небажанні надавати допомогу в домашніх справах і вихованні дітей, неготовності співпрацювати, стереотипах та інших проявах неготовності до подружнього життя [16].

Сімейна криза визначає дві протилежні лінії подальшого розвитку сім'ї: деструктивну, що веде до порушення сімейних відносин і конструктивну, що містить можливість переходу сім'ї на новий рівень функціонування [10].

Таким чином, дослідження реакцій подружжя на конфліктні ситуації на різних етапах життєвого циклу сім'ї за умов переживання сімейної кризи є доцільним в контексті прогнозування шляху розвитку сімейної системи та розробки програм психологічного супроводу подолання сімейної кризи.

Мета дослідження – аналіз реакцій подружжя на конфліктні ситуації на різних етапах життєвого циклу сім'ї за умов переживання сімейної кризи.

Методи і вибірка дослідження. Опитування за власною розробленою анкетною для сімейних пар з виявлення кризових сімейних станів «Особливості переживання сімейних криз подружжям». Опитування у даному дослідженні використовувалося для відбору подружніх пар, що мають ознаки актуальної кризи та вважають свою сім'ю кризовою.

Тестування за методикою «Характер взаємодії подружжя у конфліктних ситуаціях» (Ю.Є. Альшина, Л.Я. Гозман, О.М. Дубровська). Критерії опитувальника дозволяють конкретизувати зони подружнього конфлікту і розкрити зміст індивідуальних переживань. Шкали методики дозволяють визначити характер взаємодії за 8 основними сферами життя сім'ї: визначення стосунків в родині, виховання дітей, прагнення до автономії, порушення рольових очікувань та норм поведінки, підкорення/домінування, конфліктні ситуації ревнощів, ставлення до матеріальних та фінансових питань. Параметрами для опису поведінки людини у ситуації конфлікту виступають активність (або пасивність) у ситуації конфлікту, згода (або незгода) з партнером по взаємодії. Тобто за інтерпретаційними схемами методики виділяють три варіанти реакції – активно позитивна реакція, пасивна, активна негативна; визначають загальний рівень конфліктності у парі, найбільш конфліктогенні сфери сімейних стосунків та ступінь згоди (чи незгоди) у ситуаціях конфлікту.

Емпіричне дослідження було проведене на вибірці кризових подружніх пар різних вікових

груп і різних сфер діяльності, на різних етапах розвитку сімейної системи. У своєму дослідженні ми спиралися на періодизацію сімейного життя за В.А. Сисенко, що побудована на шлюбному стажі, кількості років спільного життя подружжя. Він розділяє життєвий цикл сім'ї на 4 шлюбні періоди: дуже молоді шлюби (0-3 роки), молоді шлюби (4-10 років), середні шлюби (10-19 років), літні шлюби (більше 20 років) [13]. Отже, досліджувані 63 сімейні пари, що проживають в різних областях України, було розподілено на три групи: 19 пар зі стажем подружнього життя до 3 років, 26 пар – стаж 3-10 років та 18 пар – стаж проживання у шлюбі більше 10 років.

Результати дослідження. Проведене нами опитування за анкетною «Особливості переживання сімейних криз подружжям» дозволило виявити ознаки кризових сімейних станів та суб'єктивну оцінку власних переживань, що виявляються зменшенням прагнення подружжя до інтимної близькості, зменшенням прагнення подібатися один одному; питання, пов'язані з вихованням дітей, що провокують сварки і взаємні докори, відсутність спільної думки з приводу більшості значущих для них питань (стосунки з рідними і друзями, плани на майбутнє, розподіл доходів сім'ї та інше); нерозуміння почуттів один одного – майже всі вчинки і слова партнера викликають роздратування, один з подружжя вважає, що змушений весь час поступатися своїми бажаннями, немає потреби ділитися з партнером своїми проблемами і радіщами тощо. При цьому, зв'язок кризи із подружнім конфліктом виявився у відповідях 43% подружніх пар зі стажем подружнього життя до 3 років, 81% подружніх пар зі стажем 3-10 років та 92% подружніх пар зі стажем проживання у шлюбі більше 10 років.

Аналіз реагування сімейних пар в залежності від стажу на конфлікти у різних сферах сімейного життя представлений в таблиці 1.

Таблиця 1

Особливості реагування в конфлікті на різних етапах життєвого циклу сім'ї

Конфліктні сфери	Частота реакцій у конфліктній ситуації подружжя (%)								
	Стаж до 3-х років			Стаж 3-10 років			Стаж більше 10 років		
	Активно негативна реакція	Пасивна реакція	Активна позитивна реакція	Активно негативна реакція	Пасивна реакція	Активна позитивна реакція	Активно негативна реакція	Пасивна реакція	Активна позитивна реакція
Проблеми стосунків з родичами і друзями	33	41	26	59	28	13	29	56	15
Питання, пов'язані з вихованням дітей	51	24	25	30	22	48	30	23	47
Прояви подружжя прагнення до автономії	15	36	49	47	38	15	33	56	11
Ситуації порушення рольових очікувань	3	26	71	45	29	26	41	26	33
Ситуації неузгодженості норм поведінки	56	19	25	20	51	29	20	47	67
Прояви домінування подружжям	37	24	39	40	21	39	33	29	38
Прояви ревнощів подружжям	17	12	71	69	23	8	68	20	12
Розходження у ставленні до грошей	33	12	55	62	21	17	22	68	10

Розглянемо основні тенденції за конфліктними сферами. З отриманих даних видно, що у сфері проблем стосунків з ріднею і друзями на початку сімейного життя переважає пасивне реагування на рівні 41%, що пов'язано з тим, що молоді сім'ї часто замовчують свої проблеми з близькими, в чомусь підкоряючись, прислухаючись до порад або сподіваючись на їх самостійне вирішення. З часом починає домінувати активна негативна тенденція відокремлення, сепарації, захист власної сім'ї, а в парах зі стажем більше 10 років знову панує пасивна реакція (56%), але з причини усталеності сімейного укладу і особливостей стосунків з ріднею.

У сфері виховання дітей спочатку переважає негативна реакція (51%), що пов'язано з малим досвідом та переживаннями відносно виховання маленької людини [15], після 3-х років батьківства починає переважати активна позитивна реакція, оскільки, батьківство та виховна функція сім'ї на даних етапах життєвого циклу має першочергове значення, а подружжя вже адаптовано до батьківської ролі та набуло досвіду щодо форм взаємодії у сімейній системі з дітьми.

Цікавим є факт, що спочатку створення сім'ї подружжя активно і позитивно реагують на прагнення до автономії, потім цей прояв переходить у негативну, а далі у пасивну реакцію. Така тенденція пов'язана з тим, що на початку сімейного життя кожен з подружжя спрямований на адаптацію один до одного з урахуванням індивідуальних інтересів, в подальшому подружжя все більше занурюється у сімейні стосунки, накопичуються певні претензії один до одного, які потребують вирішення, виникає негативна реакція на порушення правил співіснування, що склалися, і вже за умов тривалого стажу сімейного життя, подружжя вважає себе одним цілим та не уявляє розділення.

Щодо ситуацій порушення рольових очікувань, то спочатку (до 3-х років) переважає активна позитивна реакція, бо молоде подружжя активно вибудовують власні стандарти рольової взаємодії, звісно, спираючись на досвід прабатьківської сім'ї та соціокультурні установки, тому активність подружжя спрямоване на подолання протиріч. По мірі зростання стажу сім'ї, правила та стандарти сімейної взаємодії стають більш усталеними, іноді навіть, ригідними, тому зростають й вимоги щодо того хто що має робити, невдоволення при порушенні звичних форм поведінки. Часто це супроводжується перекладанням навантаження на одного з подружжя, що викликає загальну втому від побуту й навіть сімейного життя.

Зворотна тенденція спостерігається у сфері неузгодженості норм поведінки. Якщо в уявленнях про сімейне життя у молодого подружжя виявляються суттєві протиріччя щодо норм та правил поведінки, то завдання вибудовування сімейних правил виявляється конфліктогенним, оскільки активність подружжя спрямована на установлення пріоритету власних уявлень про «правильне» чи «неправильне», що є ознакою боротьби за владу та вплив у сімейному житті. Тому, на початку сімейного життя,

переважають негативні реакції, адже ще йде адаптація подружжя, а з часом переважають пасивна та активна реакції через знайомість, «очікуваність» звичних реакцій від партнера й толерантне ставлення до таких випадків.

У сфері домінування подружжя переважно представлені негативні або активні реакції у конфліктних ситуаціях, пасивна позиція виражена слабо. Поясненням таких даних слугує, те що домінування залежить від розподілу ролей у сім'ї, задоволеності таким розподілом партнерів та узгодженості їх поведінкових нормативів.

У сфері проявлення ревнощів, на початку сімейного життя пари, проявляється активна позитивна реакція, бо прояви ревнощів сприймаються, як прояв любові, захисту, теплоти та піклування, але ж якщо ревнощі продовжуються, то сприйняття даного прояву змінюється, тому у пар зі стажем, відносно ревнощів домінують негативні та пасивні реакції.

У сфері розподілу фінансових витрат – на початку сімейного життя переважає активна позитивна реакція, що пов'язано знову ж з періодом адаптації й узгодження фінансових ролей, але з часом, коли відбувається стабілізація у цьому питанні, починають переважати негативні реакції, як прагнення до автономії у фінансовій сфері членів подружжя і згодом вони переходять у пасивні.

Отже, за більшістю конфліктних сфер реакції змінюються від активно-позитивних, через негативні до пасивних. Динаміка реакцій просувається від позитивних очікувань, новизни сімейних стосунків на початку сімейного життя (до 3-х років), до негативних конфліктних ситуацій при зіткненні інтересів і очікувань на середньому етапі розвитку сімейної системи (3-10 років), сепарацією від родини і захистом власної сім'ї від впливу найближчого оточення, пасивних реакцій сімейної системи, як стереотипними конфліктами, з усталеними очікуваннями і динамікою у сімей з великим стажем (від 10 років). Таку тенденцію можна пояснити з позицій символічного інтеракціонізму, в якому наголошується ідея про єдність системи соціокультурних значень (норм, традицій) як умови сімейної стабільності та про сприйняття ситуації («образ» ситуації) як предиктор відповідних реакцій та форм взаємодії [1]. В межах даного підходу розроблено відому теорему Томаса, яка має наступний вигляд – за умов сприйняття та інтерпретації ситуації як реальної, вона стає такою за своїми наслідками [3, С. 167-168]. Отже, приписування об'єктивної реальності суб'єктивного значення обумовлює форму поведінки. Ця ідея отримала розвиток у концепції сімейного стресу та кризи (Р. Хілл, П. Босс), що активно використовується в сучасних системно-орієнтованих дослідженнях та у психологічному супроводі сім'ї, в якій, поряд зі стресором та копінг-ресурсами сім'ї, ключову роль відіграє суб'єктивне, «сконструйоване» визначення ситуації як непереборної [6].

Аналізуючи конфліктогенність сфер сімейного життя на різних етапах розвитку сімейної системи слід вказати, що для молоді сім'ї сферами від-

критого протиріччя виступають питання, пов'язані з вихованням дітей та ситуації неузгодженості норм поведінки, а скритий конфліктний потенціал мають проблеми стосунків з родичами і друзями, що відбиває адаптаційні проблеми подружжя. Для сім'ї зі стажем 3-10 років більшість сфер сімейного життя мають явну конфліктогенність, зокрема прояви подружжя у прагненні до автономії, ситуації порушення рольових очікувань, прояви ревностів подружжя, розходження у ставленні до грошей; прихованим конфліктогеном стають ситуації неузгодженості норм поведінки. Зрілі сім'ї (більше 10 років) до відкритого протистояння вдаються у сферах проявів ревностів подружжям та меншою мірою в ситуації порушення рольових очікувань, а більшість конфліктогенів мають прихований характер, зокрема проблеми стосунків з родичами і друзями, прояви подружжя прагнення до автономії, ситуації неузгодженості норм поведінки, розходження у ставленні до грошей.

Висновки. За умов переживання сімейної кризи реакції подружжя на конфліктні ситуації зі збільшенням стажу сімейного життя змінюються від активно-позитивних, через негативні до пасивних за більшістю сфер життєдіяльності сім'ї. Домінування

позитивних реакцій на початку сімейного життя (до 3-х років) пов'язано з позитивними очікуваннями та новизною сімейних стосунків. Переважання негативних реакцій у конфліктних ситуаціях на середньому етапі розвитку сімейної системи (3-10 років) пояснюється прагненням до активного усунення протиріччя при зіткненні інтересів і очікувань, зокрема через конфліктну взаємодію. Пасивні реакції у сімей з великим стажем (від 10 років) пов'язані із стереотипними конфліктами, з усталеними очікуваннями та динамікою сімейної взаємодії.

Провідні конфліктогени відбивають завдання розвитку сім'ї на відповідних етапах життєвого циклу. Основними конфліктогенами для молодшої сім'ї виступають адаптаційні протиріччя пов'язані з вихованням дітей та ситуації неузгодженості норм поведінки; для сім'ї зі стажем 3-10 років більшість сфер сімейного життя мають явну конфліктогенність; для зрілих сімей (більше 10 років) з підвищенням ригідності сімейної системи більшість конфліктогенів набувають прихованих характер.

Перспективним напрямком подальших досліджень може бути аналіз гендерної специфіки конфліктних явищ та переживання кризових станів на різних етапах життєвого циклу сім'ї.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Веккер Л.М. Мир психической реальности: структура, процессы и механизмы. М.: Русский мир, 2000. 512 с.
2. Волкова А.Н. Психологическое консультирование семейных конфликтов. Вестник психосоциальной и коррекционно-реабилитационной работы. 2014. № 4. С. 17–21.
3. Гришина Н.В. Психология конфликта. СПб.: Питер, 2001. 464 с.
4. Зотова Л.Э., Андреева А.А. Причины семейных конфликтов и стратегии поведения в них разнопоколенных членов семей. Международный научно-исследовательский журнал. 2016. № 3 (45), Часть 4. С. 67–70.
5. Кочарян Г.С., Кочарян А.С. Психотерапия сексуальных расстройств и супружеских конфликтов. М.: Медицина, 1994. 224 с.
6. Крамченкова В.О. Психология сім'ї. Харків: Нове слово, 2010. 238 с.
7. Крамченкова В.О. Сім'я при тютюнопалінні: психологічні закономірності функціонування. Харків: «Діса плюс», 2018. 484 с.
8. Левкович В.П., Зуськова О.Э. Социально-психологический подход к изучению супружеских конфликтов. Психология конфликта. СПб.: Питер, 2011. С. 415–428.
9. Максимова Н. Ю Сімейне консультування: навч. посіб. / Н.Ю. Максимова. К.: ДП «Вид. дім «Персонал», 2011. 304 с.
10. Психология семейных кризисов / Н.И. Олифиревич, Т.А. Зинкевич-Куземкина, Т. Ф. Велента. СПб.: Речь, 2006. 360 с.
11. Психология сім'ї: навч. посіб. / В.М. Поліщук, Н. М. Ульяна, С. А. Поліщук та ін.; за заг. ред. В.М. Поліщука. 2-ге вид., доповн. Суми: Університет. кн., 2009. 282 с.
12. Радугин А.А., Радугин К.А. Социология: курс лекций. 2-е изд., перераб. и доп. М.: Центр, 1999. 160 с.
13. Сысенко В.А. Супружеские конфликты. М.: Мысль, 1989. 176 с.
14. Федоренко Р.П. Психология молодого сім'ї та сімейна криза: монографія / Р. П. Федоренко. Луцьк: РВВ «Вежа» Волин. нац. ун-ту ім. Лесі Українки, 2007. 168 с.
15. Чепелева Н.І. Трансформація уявлень жінок під час очікування дитини як чинник адаптації до материнства. Зб.наук. праць Теорія і практика сучасної психології. Класичний приватний університет, № 1 Т. 3. 2020. 201 с.
16. Шейнов В.П. Управление конфликтами. СПб.: Питер, 2014. С. 316.
17. Ahmed R., Seedat M., van Niekerk A., Bulbulia S. Discerning community resilience in disadvantaged communities in the context of violence and injury prevention // South African Journ. of Psychology. 2004. Vol. 34, N 3. P. 386–408.
18. Alvord M.K., Grados J.J. Enhancing resilience in children: a proactive approach // Professional psychology: research and practice. 2005. Vol. 36, N 3. P. 238–245.
19. Place M., Reynolds J., Cousins A., O'Neill S. Developing a resilience package for vulnerable children // Child and adolescent mental health. 2002. Vol. 7, N 4. P. 162–167.
20. Rutter M. Resilience concepts and findings: Implications for family therapy // Journ. of family therapy. 1999. Vol. 21. P. 119–144.
21. Кількість шлюбів в Україні зменшилася втричі за останні 30 років. URL: <https://opendatabot.ua/analytics/love-is-2020>